

**ВПЛИВ ПРЕЦЕДЕНТНОГО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ
З ПРАВ ЛЮДИНИ НА ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ
У СФЕРІ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ:
РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

1. Вступ. Дозвольте мені почати мій виступ з прикладу, взятого з історії країни, в якій я нині живу, і яку встиг щиро полюбити. 1982 року Європейський Суд з прав людини виніс рішення у справі *Кампбелл та Косанс проти Об'єданого Королівства* (*Campbell And Cosans v. The United Kingdom*). Обидві пані скаржилися до Страсбургу на те, що в державних школах, де вчать їхні діти, адміністрація за переступ шкільної дисципліни як виховний засіб застосовує тілесні покарання. Такі покарання на час розгляду справи цілком узгоджувалися з чинним законодавством.

Заявниці просили Суд визнати, що тілесне покарання суперечить зобов'язанням, які Об'єдане Королівство взяло на себе, підписавши Конвенцію про захист прав людини та засадничих свобод, зокрема ст. 3 «Заборона катування». Суд одностайно визнав, що порушення Конвенції мало місце, внаслідок чого тілесні покарання, як виховний засіб, були заборонені у британських школах.

Який зв'язок ця справа має зі свободою віросповідання? Аргументуючи свою скаргу, заявниці стверджували, що тілесне покарання у школах порушує їхнє право «забезпечувати освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань», гарантоване ст. 2 Першого Протоколу до Конвенції. Коментуючи це твердження, Суд у так званій *obiter dictum* дійшов висновку: «У своєму звичайному сенсі слово «переконання» не є синонімом слів «погляди» чи «ідеї», як вони використані у ст. 10 Конвенції, що гарантує свободу вираження поглядів; воно [слово «переконання»] ближче до терміну «вірування» (*en. – beliefs; fr. - convictions*), як він ужитий у ст. 9, яка гарантує свободу думки, совісті та релігії та означає **світогляд, що сягає певного рівня переконливості, серйозності, узгодженості та важливості**».

Так чи не вперше в більш як 50-річній практиці Європейського Суду з прав людини було здійснено спробу окреслити певні межі поняття вірування (в офіційному українському перекладі Конвенції – переконання), яке охоплює ст. 9 Конвенції. Приклад доволі вдалий, аби продемонструвати спосіб, у який Суд тлумачить і розвиває лаконічні принципи, закладені у текст Конвенції. Якщо хтось шукатиме в прецедентному праві Суду відповідь на питання, протягом якого часу державний орган має зареєструвати релігійну організацію чи яка мінімальна кількість осіб, що мають право утворити релігійну громаду, то він буде, напевне, розчарований, бо ані текст Конвенції, ані його розвиток у рішеннях Страсбурзького Суду не містять відповідей на такі й подібні питання.

Це незвичне для українських юристів та держслужбовців право, яке не містить чітких інструкцій щодо його застосування. Воно шанує дискрецію держав-членів Ради Європи. Якщо мені буде дозволено застосувати богословський термін до царини юриспруденції, я б назвав страсбурзьке право «апофатичним», бо юриспруденція Суду набагато краще демонструє, що є порушенням Конвенції, виходом за межі дозволеного, аніж позитивними приписами для держав-членів, як саме вони мають забезпечити дотримання тієї чи іншої свободи, проголошеної в Конвенції. Як у традиції Християнської Церкви формулювання догмату завжди було не академічною вправою, а реакцією на певне викривлення духовного досвіду – ересь (під цим кутом зору дуже показово сформульований – через чотири заперечення: «незлитно, незмінно, нероздільно, нерозлучно» Халкидонський догмат про поєднання у Христі людської та божественної природи), так право, яке формулює Страсбурзький Суд – завжди реакція на порушення прав людини.

Це слід пам'ятати, коли ми говоримо про вплив страсбурзької юриспруденції на законодавство держав-членів Ради Європи в цілому і на законодавство України зокрема. Зробивши таке застереження, я спробую коротко нагадати принципи, яких мають дотримуватися підписанти Конвенції про захист прав людини та засадничих свобод у сфері свободи віросповідання. Але перед тим я хочу нагадати що згідно зі ст. 32 Конвенції:

Юрисдикція Суду поширюється на «всі питання, тлумачення і застосування

Конвенції та протоколів до неї...», а згідно зі ст. 46 «Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами».

І хоча остання фраза ст. 46 неначе натякає, що рішення Європейського Суду з прав людини обов'язкові тільки для виконання сторонами у справі, однак насправді страсбурзька юриспруденція має квазі-конституційний характер. Тобто, тлумачення Конвенції від ЄСПЛ обов'язкові не лише як рішення у конкретній справі, але є прецедентними за своєю суттю, тобто формують право, тривалість та межі застосування якого сягають далеко за межі конкретної справи. Як казав губернатор Нью-Йорка, а пізніше Голова Верховного Суду США Чарльз Еванс Хагес: «Всі ми під Конституцією, однак Конституція є тим, що скажуть судді». Ці слова можна цілком справедливо застосувати до Європейської Конвенції з прав людини та Страсбурзького суду.

2. Принципи свободи віросповідання у практиці Європейського Суду з прав людини. Європейський суд виніс перше рішення, у якому констатував порушення 9 статті Конвенції доволі пізно - лише у 1993 році, напевно пізніше, ніж за будь-якою іншою статтею. Норвезька дослідниця Донна Гомьєн пише з цього приводу: «Частково це пояснюється тим, що право на свободу думки, совісті та релігії людини значною мірою здійснює у своєму серці та свідомості. Тільки коли вона виявляє свої думки або переконання, держава дізнається про їх існування та характер. Але саме здійснення виявлення думок або переконань може бути пов'язане зі сферою питання про свободу виявлення поглядів (стаття 10) або з іншими статтями Конвенції». Першою порушницею ст. 9 була визнана Греція у справах *Коккінакіс проти Греції (Kokkinakis v. Greece)*, (1993) *Мануссакіс та інші проти Греції (Manoussakis and Others v. Greece)*, (1996).

У першій з названих справ Суд накреслив вододіл між легітимним сповіданням-проповіддю релігії та «хибним прозелітизмом»: «Потрібно провести чітку межу між поведінкою християнського свідчення та хибним прозелітизмом. Перше знаходить свій вияв у правдивій проповіді Євангелія, котра, як записано у доповіді Всесвітньої Ради Церков 1956 року, є природним завданням та обов'язком кожного християнина і кожної церкви. Другий уявляє з себе викривлення або деформацію першого. Він може, як говориться у тій самій доповіді, приймати форму діяльності із залучення до церкви нових членів через обіцяння їм матеріальних та соціальних вигод або ж підступного впливу на тих, хто поневіряється чи злидарює; він може навіть вдаватися до фізичного або психічного насильства. Загалом такий прозелітизм несумісний з повагою до свободи думки, совісті та віросповідання».

У другій справі страсбурзькі судді визначили один з принципів легітимного втручання держави у релігійні справи: «Суд визнав, що держава уповноважена перевіряти, чи не провадить [релігійний] рух чи організація, прикриваючись релігійними цілями, діяльність, що заподіює шкоду населенню». Водночас, «право на свободу віросповідання, як воно гарантоване в Конвенції, **виключає будь-яку дискрецію держави визначати, чи є легітимними релігійні переконання чи засоби висловлення таких переконань**».

У справі *Бускаріні та інших проти Сан-Маріно (Buscarini and Others v. San Marino)* ЄСПЛ визначав сумісність з Конвенцією традиції парламентарів складати присягу на Біблії, що існувала у цій невеликій європейській, й країні. Суд ухвалив: «Вимога, щоб заявники склали присягу на Біблії, є рівноцінною вимозі, щоб обрані народні представники присягли на вірність певній релігії, що суперечить статті 9 Конвенції».

У справі *Serif проти Греції (Serif v. Greece)* Суд проводив межу, до якої виправдане втручання державних органів у внутрішні справи релігійної організації, зокрема з'ясував, чи має держава право протидіяти поділу, а чи ж, якщо завгодно, розколу релігійної громади. ЄСПЛ визначив своє ставлення до окресленої проблеми у таких формулюваннях:

«Суд не вважає, що в демократичному суспільстві державі необхідно вживати заходів для того, щоб релігійні громади залишалися або були поставлені під єдине керівництво. Суд визнає, що можливість загострення відносин виникає у тих ситуаціях, коли відбувається поділ релігійних або інших громад. Проте він зауважив, що це один з неминучих наслідків плюралізму. Роль органів влади у подібних ситуаціях полягає не в тому, що усунути причину загострення відносин, ліквідувавши плюралізм, а в тому, щоб забезпечити взаємну толерантність груп, які ворогують між собою».

У відомій справі *Бессарабська Митрополія проти Молдови (Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova)* ЄСПЛ розглядав скаргу об'єднання релігійних організацій (церкви) на відмову держави зареєструвати її і тим самим надати статус юридичної особи. Цікаво, що в цій справі Суд визнав за Бессарабською Митрополією, що не мала статусу юридичної особи, права заявника чи у звичній нам термінології – позивача. У цій справі Суд сформулював наступний важливий принцип: [Національне] «законодавство має достатньо чітко визначати межі будь-яких повноважень [державних органів] та спосіб їхнього використання», а також «передбачати засоби юридичного захисту проти свавільного втручання державних органів в здійснення прав, гарантованих Конвенцією».

Суд наголосив на нерозривному зв'язку права на свободу віросповідання, гарантованого ст. 9, та права на свободу об'єднання, гарантованого ст. 11: «Оскільки релігійні спільноти традиційно існують у формі організованих структур, статтю 9 належить тлумачити в світлі статті 11 Конвенції, що захищає спільнотне життя від не виправданого державного втручання. У такій перспективі право віруючих на свободу релігії, що охоплює право кожного сповідувати релігію спільно з іншими, включає очікування, що віруючі матимуть право об'єднуватися вільно, без свавільного втручання держави. Тим паче, автономне існування релігійних спільнот невідокремне від плюралізму у демократичному суспільстві, а відтак є центральним питанням захисту, що його передбачає ст. 9 Конвенції».

Молдова, законодавство якої дозволяло здійснювати «релігійну практику» тільки зареєстрованим релігійним організаціям, прогнала справу й змушена таки була надати юридичний статус «розкольницькій» церкві. Суд вчергове наголосив, що оцінювання державою легітимності тих чи тих вірувань, переконань чи релігійних практик, є прямим порушенням Конвенції. Компетенція владних органів не поширюється далі контролю за законністю дій релігійних спільнот та їхніх членів.

Після Молдови, яка прогнала справу 2001 року, настав час Росії відповідати за обмеження свободи віросповідання. Суд визнав, що РФ порушила ст. 9, відмовляючи у перереєстрації (обов'язковій згідно із Законом РФ 1997 року «Про свободу совісті та релігійні організації») Московському відділенню Армії Спасіння (2006) та Московській Церкві Саєнтології (2007). ЄСПЛ вкотре підкреслив нерозривний зв'язок права на свободу віросповідання з правом на свободу об'єднання: «... право утворювати об'єднання невідокремне від права, закладеного у ст. 11. Можливість громадян створювати юридичну особу, аби спільно діяти у сфері взаємного інтересу – це один з найважливіших аспектів права на свободу об'єднання, без якого це право буде позбавлено будь-якого сенсу. Спосіб, у який національне законодавство забезпечує це право та його практичне застосування органами влади, свідчить про стан демократії в країні... Владу держави захищати її інституції та громадян від об'єднань, що можуть представляти загрозу, слід застосовувати обмежено, винятки з права на свободу об'єднання належить виписувати максимально точно. Лише переконливі та непереборні причини можуть виправдати обмеження цієї

свободи. Будь-яке втручання має відповідати «конечній суспільній потребі»; концепт «конечний» (necessary) не має гнучкості виразів «корисний» чи «бажаний».

Аби Суд не виглядав у наших очах таким суворим вершителем долі європейських держав. На завершення цієї частини мого виступу розповім вам трохи курйозну історію, що також стала предметом розгляду ЄСПЛ 2001 року. Два французи, власники аптеки в провінційному містечку неподалік від Парижа, оскаржували дії французької влади, що наклала на них стягнення за відмову продати контрацептиви трьом жінкам, що мали відповідний рецепт. Заявники аргументували свою скаргу тим, що їхня поведінка була обумовлена релігійними переконаннями. Суд відмовив у задоволенні скарги на наступній підставі: «... стаття 9 Конвенції не завжди гарантує право поводитись у публічних місцях відповідно до власних переконань. Слово «практикувати», що вжито в ст. 9, не охоплює будь-який акт чи поведінку, обумовлену чи нав'язану релігією чи переконаннями. Оскільки продаж контрацептивів є легальним й придбати їх можна лише в аптеці за рецептом лікаря, то заявники можуть виправдати свою відмову продати товар своїми релігійними переконаннями, оскільки вони можуть сповідувати релігію багатьма іншими способами, поза сферою професійної діяльності».

Підсумовуючи цей короткий нарис практики Суду щодо 9-ої статті, хочу звернути увагу на кілька загальних принципів, що впливають зі страсбурзької юриспруденції:

- 1) свобода віросповідання (релігії та переконань) не поширюється на будь-яку думку, ідею чи ставлення людини: релігія та переконання мають **«сягати певного рівня переконливості, серйозності, узгодженості та важливості»**;
- 2) свобода сповідувати (*manifest*) релігію чи переконання не є безмежною;
- 3) випадки обмеження свободи віросповідання мають бути максимально чітко виписані у національному законодавстві у термінах, що не дозволяють «розширеного» чи двозначного їх витлумачення;
- 4) такі випадки мають служити легітимній меті забезпечення громадської безпеки, охорони публічного порядку, здоров'я, моралі, захисту прав і свобод інших осіб;
- 5) засоби досягнення означених цілей, пов'язані з обмеженням свободи віросповідання, не мають перевищувати мінімального рівня, потрібного для досягнення легітимної мети;
- 6) в жодному разі держава не має права втручатися у внутрішню діяльність церков, зокрема визначати, яка частина релігійної спільноти, що розкололася, є легітимною, а яка ні;
- 7) державний обов'язок дотримуватися нейтралітету й безсторонності несумісний із владою державних органів оцінювати легітимність релігійних переконань;
- 8) держава має надати релігійній спільноті статус юридичної особи, коли остання бажає його отримати для мирної й законної реалізації права на свободу об'єднання, незалежно від її релігійної доктрини такої релігійної організації.

3. Історія розвитку законодавства України про свободу віросповідання.

Оскільки мета цієї статті не репрезентувати – бодай у самих загальних рисах – прецедентне право Європейського Суду з прав людини у царині свободи віросповідання, а спробувати окреслити його вплив на законодавство України, я дозволю собі на цьому завершити цитування справ, у яких Україна не була стороною, і коротко проаналізую історію українського законодавства про свободу совісті та релігійні організації.

Український Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» був прийнятий Верховною Радою тоді ще УРСР у квітні 1991 року, тобто більш як 17 років тому. Він був трохи переробленою версією загальносоюзного «горбачовського» закону з саме такою ж назвою. Від того часу Закон змінювався вісім разів, востаннє 2003 року. Жодного разу Закон не переглядався системно. Приміром, ті ж таки зміни 2003 року стосувалися винятково трудових прав та соціальних гарантій осіб, які працюють у релігійних організаціях та на підприємствах, які останні заснували.

Передостанні зміни до Закону було внесено у грудні 1996 року й стосувалися вони питань оподаткування товарів, що ввозяться на митну територію України. Зміни 1995-го року також цілковито присвячені питанням митного та податкового регулювання.

Нагадаю, що перше рішення за ст. 9 Конвенції ЄСПЛ виніс 2003 року, наступне – 2006-го. Україна приєдналася до Ради Європи 9 грудня 1995 року. Тож, як не прикро це констатувати, практика Європейського Суду і навіть сам факт вступу нашої країни до РЄ ніяк не позначився на вітчизняному законодавстві про свободу віросповідання. Більше того, профільна 35 стаття Конституції України, яку було ухвалено 1996 року, вживає (як на мене, вдалий й цілком виправданий) термін «свобода віросповідання», у той час як Закон «Про свободу совісті...» оперує як основним поняттям «свобода совісті», розглядаючи «свободу віросповідання» (назва розділу IV) як його похідну. Це тільки внесло зайву плутанину й у без того недосконале законодавство, покликане, зокрема, імплементувати в національне законодавство 9-ту статтю Конвенції по захист прав людини та засадничих свобод.

Слід наголосити, що це - нетипове ставлення України до вимог Конвенції. Нагадаю лише, що зобов'язання, узяті під час вступу України до Ради Європи, були серйозним стимулом скасувати смертну кару, прийняти Цивільний кодекс, реформувати систему судів тощо. Свободі віросповідання поталанило менше. Мабуть, що тут давався взнаки периферійний характер закону під кутом зору абсолютної більшості українських парламентарів, поширений за часів головування в Держкомрелігій п.В. Бондаренка міф про те, що український закон, за оцінкою анонімних міжнародних експертів, є «найдемократичнішим у Європі», й брак відсутності якихось судових рішень, що свідчили б про, м'яко кажучи, недосконалість чинного закону.

Але таке нехтування вимогами Конвенції з боку українського законодавця, звичайно, не могло тривати вічно. Перший дзвоник пролунав 2005 року. У своєму висновку 10676 «Про виконання Україною обов'язків та зобов'язань, узятих під час вступу до Ради Європи» Парламентська Асамблея РЄ вказала на цілу низку невідповідностей чинного українського закону «Про свободу совісті...» європейським стандартам у цій сфері. Зокрема, у документі було зазначено:

«Україна зобов'язалася запровадити нову недискримінаційну систему реєстрації церков та знайти правове рішення для повернення церковного майна. Чинний Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» датується 1991 роком. Незважаючи на те, що він вважається одним із найкращих законів про свободу віросповідання у регіоні, деяким з його положень бракує ясності.

1. Цим законом обмежуються форми, у яких можуть створюватись релігійні організації,
2. Встановлюється обмеження на мінімальну кількість засновників, які можуть зареєструвати статут організації, у кількості 10 осіб (водночас для інших громадських організацій вимагається 3 особи),
3. Забороняється створювати місцеві або регіональні відділення без статусу юридичної особи,
4. Не передбачається надання статусу юридичної особи релігійним об'єднанням,
5. Проводиться дискримінація іноземців та осіб без громадянства.
6. Прозорості бракує і в питанні того, які організації реєструються обласними державними адміністраціями, а які – Державним комітетом України у справах релігій.
7. Закон також містить ряд інших нечітких положень, які залишають широкий вибір виконавчим органам».

Тому досить прогресивний закон на час його прийняття зараз **потребує значних змін**. Водночас існуючий принцип реєстрації статутів релігійних організацій для отримання статусу юридичної особи та відсутність вимог до реєстрації релігійної

організації як такої слід зберегти у відповідності з Рекомендацією Парламентської асамблеї № 1556 (2002).

Україна начебто адекватно відреагувала на зауваження зі Страсбургу. Вже напочатку 2006 року Президент видав указ, яким затвердив План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи. На виконання одного з пунктів цього плану Міністерство юстиції взялося готувати нову редакцію Закону «Про свободу совісті...». Влітку 2007 року законопроект, у написанні якого взяли участь представники усіх провідних релігійних об'єднань України, був направлений на експертизу до Венеціанської Комісії. Комісія в цілому позитивно оцінила документ, зазначивши: «загалом, проект закону має розглядатися як прогресивне та сприятливе підґрунтя для реалізації свободи віросповідання».

Однак через демарш однієї (в дужках зазначу ненайбільшої) конфесії законопроект у Секретаріаті Президента вже наприкінці 2006 року тихенько поклали під сукно, мабуть, за відомим принципом класичного героя: я тебе породив, я тебе і вб'ю. Відтоді владі, зануреній у з'ясування стосунків між власними гілками, було вже не до свободи віросповідання. Хоча обидві так звані демократичні коаліції – і та, що не відбулася 2006 року, і та, що начебто відбулася 2007 – задекларували в угоді про створення коаліції публічне зобов'язання « розробити та ухвалити нову редакцію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

4. Свято-Михайлівська парафія проти України. Не дивно, що результатом такого нехтування українськими можновладцями власними зобов'язаннями стало рішення Європейського Суду у справі *Свято-Михайлівська парафія проти України*, у якому він вперше визнав Україну такою, що порушила 9 статтю Конвенції. Через брак часу я не буду переказувати майже детективну фабулу конфлікту із силовим захопленням храму, втручанням у справу правоохоронних органів на боці однієї зі сторін, залякуванням опонентів і навіть проханням про притулок у Норвегії однієї з учасниць конфлікту. В контексті цієї доповіді важливо, що Суд побіжно вказав не тільки на те, що органи виконавчої влади діяли всупереч приписам Конвенції, а й визнав брак послідовності й передбачуваності в українському законодавстві про свободу віросповідання, констатувавши принагідно щонайменше 2 недоліки чинного українського Закону «Про свободу совісті...»:

1. Недостатньо чітко прописані підстави відмови релігійній організації у реєстрації статуту (ст. 15);
2. Незрозуміла класифікація релігійних організацій (ст. 7-8).

Лаконічність цього списку аж ніяк не означає, що решта закону досконала: радше, це є лише свідчення того, що інші вади не прислужилися до порушення Конвенції у цій конкретній справі.

Оскільки рішення ЄСПЛ, на відміну від рекомендацій ПАРЄ, мають обов'язкову юридичну силу для сторін у справі, вочевидь Україна виконає судові приписи щодо громади Свято-Михайлівської парафії, що перебуває в юрисдикції УПЦ КП. Однак висновки з програної справи, якщо держава не бажає аби подібні справи були поставлені у Страсбурзі «на потік», мають бути далекосяжніші. До цього не просто закликає, а зобов'язує кілька положень Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Так, згідно зі статтями 13-15 цього Закону, уповноважені державні органи мають вжити заходів, спрямованих на те, аби усунути недоліки системного характеру, що лежать в основі виявленого Судом порушення Конвенції. Ці заходи можуть полягати, зокрема, у внесенні потрібних змін до чинного законодавства. У нашому випадку, в якому Страсбурзький суд прямо вказав на цілу низку недоліків чинного Закону України «Про свободу совісті...», саме підготовка та прийняття змін до цього закону (чи його нової редакції) має стати належною реакцією уряду на програну справу.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» *один місяць* «з дня одержання повідомлення про набуття рішенням статусу остаточного» на підготовку та надсилання до Кабінету Міністрів України подання щодо вжиття заходів загального характеру; на підставі цього подання прем'єр-міністрові належить визначити центральні органи виконавчої влади, які є відповідальними за виконання заходів загального характеру, та *невідкладно* надати їм відповідні доручення; урядові належить внести відповідний законопроект на розгляд Верховної Ради України протягом *трьох місяців* від дня видання доручення прем'єр-міністра. Як не рахуй, означені строки давно сплили, водночас уряд не тільки не вніс відповідний законопроект до парламенту – такого законопроекту-реакції на рішення ЄСПЛ у справі *Свято-Михайлівська парафія проти України* взагалі, наскільки мені відомо, на сьогодні не існує, навіть у надрах виконавчої влади.

Хоча, як не прикро це констатувати, таке беззаконня не дивує. Міф про демократичних «помаранчевих» лідерів давно канув у лету. Кількість цинічного й зухвалого нехтування приписами Конституції, міжнародними зобов'язаннями та «просто» нормами чинного законодавства з боку чинної влади сьогодні, мабуть, у рази перевищує найтемніші часи кучмізму. Свобода в українському контексті існує насамперед тому, що ніхто з національних лідерів не має контрольного пакета акцій у владі. І це добре. Зле, що цим лідерам (жоден з яких так і не спромігся подолати свою світоглядну провінційність, вивчивши бодай одну іноземну мову, окрім російської, яка для більшості з них є рідною) європейськість України потрібна лише як передвиборче гасло. Насправді ж, всі вони внутрішньо бояться жити й урядувати за європейськими стандартами, які їм внутрішньо чужі й незрозумілі.

В цій ситуації мотором законодавчих реформ у некомерційній сфері має стати громадянське суспільство. Справа *Свято-Михайлівська парафія проти України* свідчить, що громадяни можуть перемагати державне свавілля, підкріплене міліцією, прокуратурою і мертвими чиновницькими душами. Водночас, позиція УПЦ КП (а саме вона різко виступила проти законопроекту, що його підготувала робоча група, створена Міністерством юстиції) щодо законодавчих змін може бути ознакою того, що й церквам іноді простіше домовлятися з владою за, а часто й поза непрозорими правилами гри, закріпленими у законодавстві, аніж вимагати ухвалення простих, ефективних і досконалих законодавчих актів.

Залишається сподіватися, що українці, які у 2004 покуштували смак справжньої свободи, вже ніколи не віддадуть свою долю, долю своєї країни на відкуп політичним та церковним можновладцям. Свобода – важкий тягар, але це той хрест, нести який закликає християнство й більшість інших релігій. Європейський Суд – ефективний інструмент, щоб цю свободу відстоювати й боротися за неї. Він – їддя зрілих, свідомих громадян, готових кинути виклик свавіллю державної влади. І як свідчить досвід, як тільки постає критична маса таких активних громадян, державний Левіафан відступає.